

MOĞOLCA DERESÜN — TÜRKÇE YEZ

GYÖRCY KARA

Yüksek İç Asya'nın engin bozkırlarında yetişen en ilginç bitkilerden biri, Rusça *çiy* veya *derisun* vs. denilen bir türlü uzun boylu ottur. Onun bu Rusça adlardan birisi Kıpçak Türkçesinden, diğeri Moğolcadan alınmış kelimedir. Orta Asya'da yolculuk yapan gezginler söz konusu bitkiden kitaplarında sık sık söz ettiler. Örneğin N. M. Przewalski şunları söylüyor :

“Bozkırda oturanlar için [saksavuldan] daha önemli buğdaygiller familyasından başka bir bitkiye Moğolca *dırisun* [= *deresün*], Kırgızca [= Kazakça] *çiy* adı veriliyor. Bilimsel adı *Lasiagrostis splendens*'tir. [...] Saksavul [Radloff'un sözlüğünde Kazakça *sekseül*, Çağatayca *saksaul*; Türkmençe *sazak* ve *ocar*, bilimsel adı *Haloxylon ammodendrum*] gibi olan, *dırisun* İç Asya'da her yerde yayılmıştır. [...] Aynı aynı çalılar olarak bitip, 5-6 hatta bazen 7-9 kadem kadar uzar. Bunun gibi her çalının tabanında 1-3 kadem çapında, yumak biçiminde yığınlar olur. İlbaharda bunlardan yeni sürgünler çıkarken, genellikle hayvanlar tarafından çepeçevre kemirilmiş eski sapsar uzun zaman öylece dik durmaktadır. [...] Tasvir edilen bu bitki, evcil hayvanlara mükemmel bir yem oluşturur. Bundan başka *dırisun*'un madeni tel gibi oldukça sağlam sapsarından Çinliler yazlık şapka ve süpürge yaparlar, Kırgızlar [= Kazaklar] ise ondan sağlam örgü örüp keçe çadırlarının veya obalarının yanını kuşatırlar. [...] Moğollarda böyle alışkanlık yok” (Orta Asya'da üçüncü yolculuk = *Tretye puteşestvie v Tsentralynoy Aziü*, St. Pbg 1893, s. 37-38).

Orta Asya'nın başka bir araştırmacısı, ünlü bilim adamı G. N. Potanin aynı bitki üzerine şöyle yazıyor:

“*Derisu* burada epey yüksek boy atıp bir atlının omuzuna yetişir. Bu yerde *Stipa* (Moğolca *hilagana* [= *kilayana*]) ve *age* [= *agi*] (*Artemisia maritima* Bess.) çoktur” (Çin'in Tangut-Tibet hududu ve Orta Moğolistan = *Tangutskotibetskaya okraina Kitaya i Tsentralynaya Mongoliya*, I. cilt, St. Pbg 1893, s. 146). Kukunor bölgesinin doğasıyla ilgili olarak, “Bozkırın bütün yüzü boğazdan göle kadar kumlu iken, çok kurumuş *derisu* otu bitip örtmüştür” diye anlatıyor (aynı yazı, s. 405). Yine orada (s. 309-400) bu bitkinin genel tasvirinde aşağıdaki bilgiler verilmektedir : “*Lasiagrostis splendens*, Kunth., Sançuan bölgedeki Şirongol-Moğolca *turusi*, öteki Moğollarca bu bitki *derisun* veya *derisu* diye adlandırılıyor. Bunun çalılığının adı *tunke* [= *tüingge*] dir (bkz.

Ölöt Kalmıkçasında *tüngü* “ein grobes und langes Gras auf der Steppe, syn. *der'sn*, *Stipa pennata*”, Ramstedt, Kalm. Wb. 415a). Kırgızlar [=Kazaklar] arasında *derisun*'un hem kendisi, hem çalılığı *çiy* diye adlanıyor. *Derisun* alçak yerlerde geniş çalılıklar oluşturarak yetişir [...]; böyle yerler kışın fırtınalı zamanlarda küçük hayvanlara sığınak olarak kullanılıp koyun sürülerinin korunağı gibi değerlendiriliyor. Üstelik göçebelerde bu *tünke*'ler sıcak ağıl yerine geçer. Bu bitkinin ince düz ve tel gibi sağlam saplarından Kırgızlar hasır örgü yaparlar. Sapları güzün, ağustosta sökülünce kurumuş halde saman sarısı olurlar. Kırgız bozkırının kuzey bölgesinde Kırgızcada *çiy* diye adlandırılan bu hasır örgüler, daha dardırlar; bozkırın güney yanında da daha enlidirler. Genellikle Kırgız keçe çadırlarının aşağıdaki silindirik şekilli kısmı böyle hasır örgülerle kaplanır. Yine bu hasır örgüler keçe yapmakta kullanılırlar. Çinliler *derisun*'dan küçük, büyük kepeçler ve başka kaplar örüyorlar” (aynı yazı, s. 399-400).

Bu otun Moğolca adı, *deresün*, XIII. yüzyıldan beri tanınmıştır. Moğolların Gizli Tarihinde (§ 249) bu kelime aynı şekil ile gösterilmektedir : *ündür deresün-ü nemüre* “uzun boylu *deresün*'den yapılmış sığınak” diye deveci Tangutların konutuyla ilgili olarak yazılmaktadır. Tibetli Sa-skya pandita'nın XIII. yüzyılda Tibetçeden Moğolcaya çevrilmiş yazısı “İyi sözlü mücevher hazinesi”-nde *deresüd-i qamtudqabası ber ger-ün niru-ün tesküy-e berke* “her ne kadar *deresün*'i bağlamış ise de evin damının döşeme kirişinin dayanması güçtür” diyor (Budapeşte elyazması, Ligeti'nin nüshası, s. 26a, şiir 84cd). Moğolca çevirideki *deresün* sözcüğü, bu ulu sözün Tibetçe aslındaki *rtsi-rgod* diye bilinen bileşik sözcüğün karşılığıdır. Bu Tibetçe sözcük üzerine J. E. Bosson (A Treasury of Aphoristic Jewels, Bloomington 1969) üç sözlüğe dayanıyor : Çoycidagva'nın sözlüğünde “bir türlü ot”, Das'ın Tibetçe-İngilizce sözlüğünde *rtsi'u* “*Panicum italicum*” (bir türlü darı), İşidorei'nin Tibetçe-Moğolca sözlüğünde *rtsi-rgod* = *der-su* [= *deresün*, Halha lehçesinde *ders*] sözcükleri “*Stipa splendens*” tefsirleriyle iktibas ediliyorlar.

Doğrusu bitki adlarının tam karşılıklarının bulunması arasına çok güçleşmektedir. Bazen tek bir sörcük çeşitli bitkilerin adı olabiliyor. Bununla ilgili olarak XVIII. yüzyıldaki Mançuların *Beş dilli sözlüğünde* şu sözcükler dizisi bulunur :

1. Mançuca *xondoba* “atkuyruğu bitkisi gibi ve at yemi yapılan bir türlü ot” (Hauer) ~ Tibetçe *rtsi-rgod* ~ Moğolca *çigirsü* (bkz. Eski Türkçe *çig*, Kazakça *çiy*) ~ Doğu Türkistan Türkçesi (Yeni Uygurca) *çay ot* ~ Çince *mahuangcao* (= *ts'ao*), lâfzan “at sarı otu” (Pekin nüshasında III, s. 4006, Japon nüshasında madde 15046);

2. Aynı Tibetçe bileşik sözcük *rtsi-rgod*, aynı sözlükte Mançuca *deresu*, Moğolca *deresü*, Türkçe (Yeni Uygurca) *çig* (bkz. Uyg. Rus. Lugat, Moskva 1968, s. 409b: *çig* = Rusça *çiy*), Çince *yucuo* (= *yü-ts'ao*, sözde “mücevher otu”) denilmektedir (III, s. 3996, madde 15019);

3. Moğolca *çigirsü* sözcüğü (III, s. 3994, madde 15008) daha Mancuca *jijiri orxo* “hasır ve ayakkabı örülen bir türlü ot (*Anthistiria ciliata*, Petz)” (Hauer), Tibetçe *snyug-rtsva* (*snyug* = *smyug* “kamuş, saz”), Türkçe (Yeni Uygurca) *ak misil* (bkz. Uyg. Rus. Lugat, s. 725c : *misil* “tsinovka iz kamuşa; lyon” = “kamuş veya sazdan örülmüş hasır; keten”), Çince *bao* (= *pao*) “hasırotu, saz”);

4. Mancuca *derxi orxo* “yosun” (Hauer), Tibetçe *rtsi-rgod*, Moğolca *çigirsü ebesü*, Türkçe (Yeni Uygurca) *boyra ot* (bkz. Uyg. Rus. Lugat, 216b: *boyra* “tsinovka” = “hasır”), Çince *xicao* (= *hsi-ts'ao*) “hasır otu” (III, s. 4012; madde 15082);

5. Mancuca *nisiqte* “yosun” (Hauer), Tibetçe *de-pho'i mjug-ma*, sözde “horoz kuyruğu”, Moğolca *çuryuul-un segül*, sözde “sülün kuyruğu”, Türkçe (Yeni Uygurca) *nefiz ot* (bkz. şimdiki Yeni Uygurca *nepiz* “ince; güzel”), Çince *xicao* “hasır otu” (III, s. 4012; madde 15080);

6. Mancuca *debeye orxo* “yosun” (Hauer), Tibetçe *rtsi'u*, *rtsvi'u* (!), Moğolca *debey-e ebesü*, Türkçe (Yeni Uygurca) *kamuş ot* “kamuş otu”, Çince *xicao* “hasır otu” (III, s. 4012; madde 15081).

Bundan başka Moğolcada *deresün* sözcüğü *kököge-yin deresün*, anlamı “guguk kuşunun *deresün*'ü” demek olan bileşik sözcükte bulunur. Bu bileşik sözcük Mancuca *giyaxôn yasa* “*Sedum acre*” (Hauer), Tibetçe *khu-byug rtsva* “guguk kuşu otu”, Türkçe (Yeni Uygurca) *kuşköz*, anlamca “kuş közü”, Çince *shisongta* (= *shih-sung-t'a*) “yosun” tefsirlidir (III, s. 4013; madde 15084).

Qorin nigetü tayilburi toli “Yirmi defterli açıklamalı sözlük” (1743; yeni baskısı: Kökeqota 1979, s. 178) ise Moğolca *deresü* sözcüğünü *esi narin boluğad çegen. üy-e-tü çayan-dur adali. nekeju bürkü kimüi* “sapı ince olup ak sarı (bitki)dir; saz gibidir; şapka örmekte kullanılıyor” diyerek XVIII. yüzyıldaki *Mançu dilinin sözlüğüne* uygun biçimde açıklıyor (Moğolca *üyetü çayan* = Mancuca *darxôwa* “saz, kamuş”, aşağıda bkz.).

Kowalewski'nin Moğolca sözlüğünde *deresü(n)* kelimesi “stepnoy kovıly; la stipe” Rusça ve Fransızca tercümeli (= Türkçe *sele otu* veya *sorguç otu*) ve Tibetçe *jag-ma* (Jaeschke : “a sort of coarse and thick grass. . . ; a fragrant grass. . . ; a blade (of grass). . .”) tefsirli iken, *jerlik deresün*, anlamca “yaban *deresün*”, Rusça “hvoşç”, Fransızca “la prêle” = “at kuyruğu” (!), Tibetçe *jag-rgod* “at kuyruğu” karşılıktır (III, s. 1769-70). Kowalewski'nin sözlüğünde aynı anlamlı başka bir Moğolca sözcük *suli* “la stipe des steppes dont on fait le dehors des bonnets d'été” = “yazlık şapkaların dışını yapmakta kullanılan sorguç otu” ve Tibetçe *rtsi-rgod phran-mo* “ince *rtsi-rgod*” sözcükleri (yukarıya bkz.) anlamdaş (II, s. 1399).

Bu sözcük karşılaştırmalarından ortaya çıkan sonuç bu sözcükler değişik bitki adları iken, bu bitkiler, az da olsa bir benzerlik taşıyorlar. Birkaçının ortak niteliği hasır örmekte kullanılan otlar olmalarıdır.

Przewalski, Potanin ve başka gezginlerin anlattığı Moğolca bitki adı *deresün* sözcüğünün çeşitli biçimleri şimdiki Moğol dili ve lehçelerinde yine vardır.

Kalmakça *der'sn* (Ramstedt; Ilişkin); Buryatça *deres* (!), konuşma dilinde *derhe(n)* 1. bot. “çiy (vid stepnogo kovilya)”; 2. yazı dilinde “solomenıny (*o şlyape*)” (Çeremisov, Bur. Rus. Slov., Moskva 1974); Halhaca *ders (en)* “çiy blestyaşçiy” (= *Lasiagrostis splendens*) ve *dersen hor* “kovily opyanyayuşçiy” = “sarhoş eden sele otu” (Luvsandendev, Mongol oros toli, Moskva 1958; bkz. Tsevel, Mongol helniy tovç taylbar toli, Ulaanbaatar 1966, s. 229); Ordoşça *derüsü, deresü, deres* “*Lasiagrostis splendens*” (Mostaert), Baarinca *dərəs* “kamış, saz” (Çingeltey), Dağurca *dərəs* “kamış” (Muromskiy), *dərəzu* “hasır” (Ivanoskiy) *dərəse* “*Stipa* (kamış çeşidi, mutfak takımı yapmakta kullanılan bir ot)” (Martin; bkz. Kalużynski : RO XXXIII, 1970, s. 122); Monguorca *dierese* “bozkırda yayılmış bir türlü, uzun boylu, buğdaygillerden bitki” (De Smetd-Mostaert).

Mançuca *deresu* “Pfriemgras, Steppengras, Simse” = “sorguç otu, İzul” (Hauer), “rod kovilya, pohojego na trostnik (*darxôwa*) s tonkim i belim steblem iz kotorogo pletut şlyapı” (Zaharov, s. 809-810; velar şekli : *darasu*, s. 794), Moğolcadan alınmış bir sözcüktür.

Moğolca *deresün* apaçık üç morfemden oluşmakta; sözcük kökü *dere*-ve yapım eki *su/sü*, isim eki *n* birlikte üçü birer isim morfemidir (bkz. ortaçağ Moğolcası *balaqasun* = *balaqa*+*su*+*n* “kent, şehir”, Eski Türkçe *balık*; Moğolca *kilyasun* = *kilya*+*su*+*n* “kıl”; Moğolca *jegesün, jigesün* = *jige*+*sü*+*n* “kamış, saz”, Eski Türkçe *yiken* “hasır yapılan kovalak otu”, Atalay, Endeks, s. 790 vs.; fiil kökünde : *sigesün* “sidik”, <*sige*- “idrâr etmek”; bkz. Poppe: Keleti Szemle XX, 1927 ve T. M. Szabó, Die Wortbildung im Kalmückischen, Budapest 1943, madde 115, 162).

Moğolca *dere*- kökü büyük bir olasılıkla isim kökü olarak Moğol diline Eski Çuvaşça gibi eski bir Türk lehçesinden alınmış olup, *üker* “sığır, öküz”, *birayü* “dana, buzağı”, *quriyan, qurayan* “kuzu”, *ariya, araya* “azı dişi”, *ikire* “ikiz”, *boro, bora* “boz”, *uran* “uz”, *öber* “öz”, *sere*- “sezmek, uyanmak”, *uduri*- “sevketmek, kılavuzluk etmek”, Eski Türkçe *uduz*- vs. sözcükleri gibi *r ~ z* karşılıklıdır. Kelimenin Eski Çuvaşçadan geldiğinin başka iki kanıtı, başındaki *d*, kökün sonundaki önses veya kökünde iki heceli olması olabilir.

Eski Çuvaşça özellikli o Türk lehçesinin iki heceli kökünü saklamış Eski Moğolca *dere*- kökünün Türkçe karşılığı Eski Türk yazıtlarında ve şimdiki Türk dillerinde oldukça seyrek bulunan bir heceli *yez* veya *yiz* dir.

Bunun hakkında B. Atalay’ın Endeksinde (s. 795) “*yiz* = sele otu, çığ otu, sele sazi; *Artemisia abrotonon* [~ *abrotanum*; “*pelin*”!]; kamıştan daha ince ve yumuşak olup göçebelerce çadır örtüsü yapılır” diye çevirmiştir. G. Clauson’un etimolojik sözlüğünde “*yé:z*, bir tür bitki [...], Türkçede

yalnız aşağıdaki yerlerde bulunur : Uygurca yez TT VII 24, [...] Kaşgarlı Mahmut : *yé:z* = Arapça *al-qayşūm* 'southernwood', *Artemisia abrotanon*, kamaştan (*al-qasab*) daha narin (*adaqq*) ve güzel bir bitki olup göçebelerce perdeler ve paravanalar (*al-qirām wa'l-sutra*) örtüsü yapılır" diye okunur (ED, s. 982). Sözcük, *Drevnetyurkskiy slovary*'da *yiz* biçiminde olup "trostnik" = "kamuş" diye çevrilebilir.

Kaşgarlı'nın Divan'ında bulunan Arapça (oradan Farsça ve Türkçe) *qayşūm* "bir tür güzel kokulu bitki", genellikle bir tür *Artemisia*, pelin, yoksa *Santolina*, servi otu anlamında ise, *Artemisia* ve *Santolina* türleri hasır ve çadır örtüsü yapmakta kullanılabilir mi belli değildir. Kamuş, saz vs. gibi ve rayihali başka bir bitkinin adı olması olanaksız değildir. Güzel kokulu ve kamuş, saz veya hasırotu gibi bir bitki *Acorus calamus*, kalamuz gibi akorus veya baharat, azakeğeri olabilir (bkz. Ş. Akalın, *Büyük Bitkiler Kılavuzu*, Ankara 1952). İbn al-Baytār'ın Arapça sözlüğünde (*al-Jāmī'*, IV, s. 41) *qayşūm* denilen bitki rayihali ve acı olup, onun akorus (*idhir*) yağıyla karıştırması sakal bırakmakta iyidir diyor (S. Fodor'un dostluğundan).

British Museum'un Stein yazmaları bölümünde saklanan bir elyazmada XIV. yüzyılda Tibetçeden Türkçe'ye çevirilmiş bir metinde daha *yizçe ülgülük oot* "hasır otu veya çığ otu gibi boylu (=o kadar ince) ot (= şule, ahv)" diye aynı yazıtın başka bir yerinde *kılça tenglig* "kıl gibi" denmiştir (Ms Or, 8212: 109, satır 1146, 1149; bkz. P. Zieme, G. Kara, *Ein uigurisches Totenbuch*, Budapest 1978).

Bulardan başka şimdiki Türkmen dilinde *yez* (= *yed*; önsesi uzun değildir!) sözcüğü varken eşanlamlısı *yeken* "rogoz uzkolistniy" = "ince yapraklı hasırotu" veya "saz" dır (Türkmençe Rusça sözlük, Moskva 1968, s. 302; bkz. yukarıda geçen Moğolca *jegesün*, *jigesün* ve Türkçeden Macarcaya *gyékény*).

Moğolca *deresün* sözcüğü Türkçe **jere* ~ **yeze* > *yēz*, *yīz* sözcüğüyle bir köktendir diye savunduğumuz iddiamızın doğruluğunu bu *dere-* kökünün Eski Moğoleaya Türkçeden geçen sözcük başlarındaki *d* ~ *y*, *j*, **d* karşılığının başka örnekleri olan :

Moğolca	<i>degēsün</i>	~	Türkçe	<i>yip</i>	"ip"
	<i>deleng</i>		<i>yelin</i>		"meme" (kısarak memesi vs.)
	<i>dayari-</i>		<i>yağrı-</i>		"saldırmak, dokunmak"
	<i>dayir</i>		<i>yağız</i>		"doru, esmer"
	<i>düri</i>		<i>yüz</i>		"çehre"
	<i>dayin</i>		<i>yağı</i>		"düşman"
	<i>domoγ</i>		<i>yomak</i>		"masal, rivayet"
	<i>dalda</i>		<i>yaş-</i>		"gizlemek, örtmek"
	<i>doliya-</i>		<i>yalğa-</i>		"yalamak"

vs. sözcükleriyle pekiştirebiliriz.

Böylece adı geçen bitki adlarının botanikteki tutarsızlıklara rağmen, bizim burada incelemiş olduğumuz Moğolca *deresün* ve Türkçe *yez* sözcükleri kuşkusuz aynı sözcüktür.

Moğolca *deresün* vs. ve Türkçe *çığ* “*Lasiagrostis splendens*” /vs./ sözcüklerinin şimdiki semantik karşılığına gelince, eski yazıtlarda ve çeşitli Türk dillerinde yer alan, Türkçeden alınıp Ortaçağ Moğolcasında, Yeni Farsçada, Hintçe, İngilizce ve Rusçada var olan bu Türkçe sözcük birçok anlamlara gelir : “bir türlü ot gibi bitki” → “hasır örmekte kullanılan ot (lar)” → “hasır” olup (bkz. G. Doerfer, TMEN III, madde 1155; G. Clauson, ED, s. 404), ilginç o zaman Kaşgarlı Mahmut bu *çığ* sözcüğünün ikinci anlamını “göçebelerce *Artemisia abrotanon*’dan (yerinde : kamış, saz ve hasırotu gibi ottan) yapılmış örme perde” diye vermiştir (bkz. Atalay, Endeks, Clauson, ED, s. 404).

Böylece *çığ* ve *yez* sözcüklerinin anlamdaş oldukları ortaya çıkıp, ortak anlamı “hasır yapmakta kullanılan ot”, bir olasılığa göre de “*Lasiagrostis splendens*” veya onun gibi bir bitkidir.*

* Bu yazının Türkçesini düzelttiği için meslektaşım Cemil Öztürk’e çok teşekkür ederim.